

МОВНА КОМПЕТЕНЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ МОВНИХ ПРАВ

У статті порушено питання мовних прав через призму рівня мовної компетенції громадян у контексті державності української мови. Особливу увагу приділено пошуку балансу між мовною компетенцією та мовними правами і обов'язками представників меншинних етномовних спільнот в Україні.

Ключові слова: мовні права, мовна компетенція, мовні обов'язки, мовне законодавство, мовне планування, етномовна спільнота.

Гарантування мовних прав є пріоритетним напрямком мовної політики кожної цивілізованої держави. Однак законодавчі ініціативи щодо забезпечення цих прав є тільки підмурівком для їх реалізації. Адже значною мірою можливість втілення правових гарантій щодо використання мов залежить не тільки від основ мовної політики держави, зокрема, мовного планування, але й від бажання та можливостей суб'єкта цих мовних прав – громадянина держави. Проблема підвищення мовної компетенції громадян є одним із прикладних питань мовного планування, оскільки втілення права на використання в конкретних комунікативних ситуаціях державної, етнічної чи іншої мови може бути реалізоване тільки за умови розуміння та говоріння певною мовою.

Метою нашого дослідження є пошук збалансованого алгоритму забезпечення мовних прав громадян України з урахуванням їх етномовної самоідентифікації, мовної свідомості та мовної компетенції. **Новизна** й очікувані **результати** аналізу полягають у з'ясуванні мовних потреб представників етномовних спільнот з огляду на мовні обов'язки і мовні права.

Мовна ситуація не існує сама по собі. З одного боку, це мовний простір, створений самими мовцями, з іншого – державна мовна політика, яка регулює мовні питання в офіційному сегменті. Мовна особистість у цих координатах формується під впливом повсякденного мовного середовища, через мову освіти та через вплив інформаційно-культурного сегмента. В таких обставинах відбувається взаємодія особистісного та загального, а суспільство вимагає від комуніканта в різних мовних середовищах і ситуаціях послуговуватися певним мовним кодом. Якість комунікативного акту в кожному випадку залежить від рівня мовної компетенції особи. У контексті загальноєвропейських рекомендацій із мовної освіти “мовна компетенція є сумою знань, умінь і характерних рис, які забезпечують міжособистісне спілкування та дозволяють особі використовувати мову в межах комунікативної необхідності” [4, с. 143].

Пріоритетним вибором для кожного є комунікативна зручність. Сутність її полягає в наступному: я мову знаю; мене цією мовою розуміють. Коли йдеться про мовні права, парадигма комунікативного акту переміщується з рівня міжособистісного спілкування на рівень суспільної комунікації: *громадянин – держава*. Саме у площині

такого комунікативного акту особливо важливим є порозуміння між суб'єктами комунікації. Для цього представник влади і громадянин мають на достатньому рівні володіти мовою, якою написано закони, якою ведеться офіційна документація та діловодство тощо. В державному управлінні найприйнятнішим є використання однієї мови на всій території України. Це не тільки забезпечує цілісність держави, усунення сепаратистських рухів, але й відводить від лінгвістичних маніпуляцій, пов'язаних із проблемами перекладу офіційних текстів. Для того, щоб володіння мовою не було проблемою для представників інших мовних спільнот – громадян України, необхідно запропонувати чітку програму мовної освіти. Механізмом для реалізації цих принципів мовного планування є державне управління і освітній процес. Отож, пріоритетним напрямком щодо гарантування мовних прав з боку держави є сприяння громадянам у вивченні літературної української мови як державної. Це, зокрема, гарантовано ст. 10 Конституції України, адже “забезпечення в повному обсязі прав української мови відповідає інтересам усіх громадян нашої держави, незалежно від національності” [1, с. 54]. Іншими словами, маючи право використання та вивчення будь-якої мови, для громадянина конкретної держави на перше місце виступає необхідність володіння державною мовою. Володіння етнічною мовою для представників меншинних національних спільнот є природним явищем. Невідчужуваність мовних прав щодо рідної мови чи “мов, що історично вживаються на певній території” в “Декларації мовних прав” знайшло своє відображення “в принципі спадковості мов та спадковості мовних прав” [1, с. 53]. Вивчення етнічної мови як навчального предмета через освітній процес є важливим для підтримки етномовної самоідентифікації. Проте декларативна рівність етномовних спільнот та єдині законодавчі ініціативи щодо мов національних меншин не є гарантією однакового розвитку цих мов та рівноцінних умов для реалізації мовних прав. Якість імплементації нормативно-правової бази значною мірою залежить від стану і статусу етномовних спільнот, від компактності проживання, від впливу та підтримки держав, де певні мови є мовами титульних націй, від соціолінгвістичного статусу мов, а також від зацікавленості самих представників етномовних спільнот щодо власних мов [7].

Мовна ситуація в Україні ускладнена інерцією пострадянської російськомовної експансії, коли не тільки меншинні етнічні спільноти, а й значна частина представників титульного українського етносу з низки відомих постколоніальних причин не володіла достатньо українською мовою. Чи було упродовж чверті століття здійснено ефективні заходи мовного планування з метою забезпечення реалізації мовних прав громадян України щодо етнічної мови? На жаль, проголошення державності української мови упродовж цих років супроводжувалося політичними спекуляціями та маніпуляціями мовним питанням, що спричинило уповільнення процесу українізації держави. Тому процес підвищення мовної компетенції щодо української мови залишається досі актуальним і для етнічних українців, і для представників національних меншин. Підвищення рівня володіння українською мовою залежить від таких основних чинників: 1) можливості і бажання держави забезпечити право громадян на володіння мовою (модерація мовної освіти; мовна політика в інформаційно-культурному просторі тощо); 2) мовної свідомості громадян (зокрема, ставлення до мови, усвідомлення мовних обов'язків і т. ін.); 3) мовного законодавства.

Коротко проаналізуємо стан рівня володіння державною мовою та ставлення до мов на прикладі типологічно різних етнoмoвних спільнoт України: румунськомoвнoї, російськoмoвнoї, українськoмoвнoї.

Румунськoмoвнa спільнoтa. Румуни – 7 за чисельністю етнічнa спільнoтa в Україні. 95% румунів при переписі 2001 р. визнали ріднoю румунськy [2]. За даними МОН, на 2017 р. в Україні 82 (0,4% від усіх загальноосвітніх державних закладів) школи з румунськoю мoвoю викладання, в яких навчається 0,5 % учнів [5]. 76% всіх румунів України мешкає в Чернівецькій області. Станом на 2016-2017 рр. в Чернівецькій області 63 школи з румунськoю мoвoю викладання, 18 – змішанoгo типу з румунськoю та українськoю [11]. Вікoвy динамікy зміни мoвнoї кoмпетенції представників румунськoмoвнoї спільнoти мoжнa простежити на короткoму аналізі результатів анкетування представників чернівецькoї студентськoї мoлoді, щo належать до румунськoмoвнoї спільнoти.¹

Анкета охоплювала 75 питань, щo стосуються мoвнoї кoмпетенції, мoвнoї пoвeдінки, мoвнoї свідомості, оцінки мoвнoї ситuaції (діагноз, освіта, ЗМІ, майбутнє). Питання щoдo мoвнoї кoмпетенції стосувалося трьох мов (румунськoї, українськoї, російськoї) з поділом на рубрики – уміння говорити, здатність розуміти (з оцінками мoвнoї кoмпетенції добре, середньo, слaбo, зoвсім не розумію). Результати щoдo здатності розуміти українськy мoвy з оцінкoю ДOБРЕ засвідчили 82% респондентів, серед них близькo 64% здатні говорити ДOБРЕ, 33% серед них своє уміння говорити оцінюють СЕРЕДНЬO, 3% – СЛAБO. Звісно, ці результати щoдo володіння українськoю мoвoю не є показовими щoдo всієї румунськoмoвнoї спільнoти, адже опитування проведено серед студентів вишів. Однак тенденції щoдo динаміки мoвнoї кoмпетенції яскраво проявляються при аналізі запропонованoгo блоку питань: Порівняно з Вами, Ваші батьки знають *румунськy*: 1) краще – 4%; 2) гірше – 8%; 3) так само – 87%; 4) не знають зoвсім – 1%; *російськy*: 1) краще – 52% (з них українськy знають гірше близькo 90%); 2) гірше (немає); 3) так само – 48% (з них українськy знають гірше близькo 80%); 4) не знають зoвсім 0; *українськy* – 1) краще 0; 2) гірше – 82%; 3) так само – 18%; 4) не знають зoвсім – 0. Процесу підвищення мoвнoї кoмпетенції сприяє і рівень мoвнoї свідомості громадян та самоусвідомлення себе громадянами України. На питання “Чи треба знати і вивчати українськy мoвy?” із запропонованих відповідей – 1) так, треба знати і розмовляти нею; 2) досить її розуміти; 3) це не має значення – 100% респондентів обрали першу відповідь. Аналіз результатів опитування щoдo мoвнoї свідомості засвідчує, щo найчастіше мотивацією вивчення є практичний мотив. Зокрема, у відповідях на запитання “Для чoгo треба знати українськy мoвy?” більшість респондентів з чотирьох пунктів – 1) щoб вільно спілкуватися з українськoмoвними; 2) з поваги до України; 3) щoб мати ширший доступ до освіти та інформації; 4) розширює мoжливості при влаштуванні на роботу – вибрали 3 і 4 (деякі обирали дві і більше відповідей).

Таким чином, переведення шкіл змішанoгo типу на викладання українськoю (замість російськoї) та румунськoю на початку незалежності, збільшення годин предмета

¹ Анкетування проведено у 2015 р. співробітниками відділу мов України Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні за підтримки працівників ЧНУ ім. Ю. Федьковича.

“українська мова” відповідно до наказу МОН №461 “Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчання мовами національних меншин на 2008-2011 рр.”, мета якого “створення належних умов для вивчення української мови і підвищення рівня конкурентноспроможності випускників шкіл” [8], дозволило частково заповнити прогалину в мовній освіті громадян щодо державної мови. Це свідчить про те, що посилення українськомовного компонента в навчальній програмі меншинних етномовних спільнот сприяє інтеграції представників цих спільнот в загальнонаціональний простір. Українізаційні процеси в освіті громадян України, які за етнічним походженням належать до меншинних етнопонаціональних спільнот та груп, запропоновані в проєкті ЗУ “Про освіту” (реєстраційний номер 3491-д) [6], є – з боку держави – створенням належних умов для вивчення державної мови новим поколінням представників національних меншин – громадян України. Проте проблемним залишається оволодіння державною мовою для покоління 40-50-річних громадян України, які зазнали впливу російізації в процесі радянського мовного планування, коли основною мовою навчання у багатьох школах і більшості вишів, у діловодстві, мовою успішності була російська мова. На жаль, упродовж 25 років незалежності не було створено належних умов для зацікавленості середнього та старшого покоління представників цих спільнот українською.

Російськомовна спільнота сьогодні найбільша меншинна етномовна спільнота України. До цієї етномовної спільноти належать етнічні росіяни, етнічні українці, значний прошарок мігрантів із країн колишнього СРСР. Для неетнічних представників цієї мовної спільноти російськомовність є набутою (неприродною) мовною ідентичністю, що виникла в результаті мовної політики та мовної ситуації. Дисперсне розселення ускладнює статистичний та соціолінгвістичний аналіз російськомовної спільноти. На 2017 рік 1149 шкіл (5,9%) в Україні з російською мовою викладання, в яких навчаються 16,6% учнів [5]. Російськомовних періодичних видань більше, ніж україномовних. Показовими щодо ставлення до мови та мовної компетенції є результати дослідження в рамках проєкту “Від конфлікту до миру: шляхи взаєморозуміння та примирення” (2016 р.).² Експерти Українського незалежного центру політичних досліджень шукали відповіді на питання щодо мовної самоідентифікації та мовних потреб представників південно-східних регіонів України, що переважно належать до російськомовної спільноти. Аналіз проводився методом інтерв’ювання і дозволив засвідчити основні віхи мовної свідомості респондентів.

Знаковим результатом дослідження є те, що “респонденти в південно-східних регіонах, де домінує російська мова, вказували на необхідність захисту і розвитку української мови для подолання наслідків політики русифікації, яка активно проводилася в СРСР. Вони наводили приклади утисків за мовною ознакою щодо української мови в період незалежності України. Більшість респондентів підтримували державний статус української мови і не говорили про потребу зміни статусу російської мови” [9]. Володіння українською мовою є достатнім. Російськомовні респонденти, що

² Анкетування проведено у 2015 р. співробітниками відділу мов України Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні за підтримки працівників ЧНУ ім. Ю. Федьковича

асоціюють себе з Україною, переважно рухаються в напрямку білінгвізму, додаючи українську у свій побут. Переважна більшість російськомовних респондентів обирають для своїх дітей українськомовні школи і садочки. Проте, як зауважують дослідники, “тренд переходу на українську мову не є масовим серед російськомовних” [9].

Українськомовна спільнота. Найбільша етномовна спільнота в Україні, мовою якої є державна мова. До цієї спільноти належать етнічні українці, а також представники інших етносів, які ідентифікують себе з українською мовою, зокрема через визнання рідною. За даними МОН, на 2017 р. 16594 школи (85,5%) – українськомовні, в яких навчаються 82,3% учнів. Основна частина громадян, що ідентифікує себе з українськомовною спільнотою, володіє українською мовою на достатньому чи високому рівні.

Разом із тим статистика соціологічних опитувань та міркування користувачів соціальних мереж свідчать про те, що забезпечення мовних прав для українськомовної спільноти не завжди є бездоганим і паритетним статусу мови. Зокрема, відсоток української мови в ЗМК (телебачення, радіо, інтернет, преса) порівняно з російською мовою і з огляду на статус мови – низький. На сайтах чи фейсбук-сторінках громадських організацій, які моніторять мовну ситуацію в Україні (“И так поймут”, “Простір свободи”, “Рух за українську мову”, “Портал мовної політики” та ін.), можна знайти досить прикладів про порушення мовних прав представників українськомовної спільноти в сфері обслуговування, порушення права споживачів на інформацію про товар українською мовою, порушення права учнів на навчання у музичних та художніх школах українською (державною!) мовою тощо, проблемою в більшості великих міст і навіть у Києві є пошук курсів іноземних мов, водійських курсів, проведення дитячих квестів і днів народження українською мовою. З цих причин представники українськомовної спільноти в анкетуваннях та інтерв’ю часто наголошують, що у великих центрально-східних містах відчувають себе меншинною мовною спільнотою. Це неоднозначно впливає на стабільність мовної свідомості та державницький патріотизм. Разом із тим досвід проведення соціолінгвістичного анкетування серед мешканців Києва та Київської області (2012-2015pp.)¹ засвідчив, що значна кількість респондентів самокритично ставиться до свого рівня мовної компетенції щодо української мови. Зокрема, респонденти, які цілком добре розмовляли українською під час інтерв’ю, в анкетних питаннях щодо уміння говорити та здатності розуміти із запропонованих відповідей (ДОБРЕ, СЕРЕДНЬО, СЛАБО, НЕ ГОВОРЮ (НЕ РОЗУМІЮ)), часто обирали відповідь – СЕРЕДНЬО.

Як бачимо, навіть коротка схематична соціолінгвістична характеристика етномовних спільнот дає виразну уяву про причини і наслідки мовних пріоритетів та мовних потреб громадян. Спільним для цих спільнот є необхідність вирішення прагматичних питань, що стосуються можливості підвищення мовної компетенції щодо державної мови. Для того, щоб громадянин оволодів державною мовою, необхідні підручники, викладачі, мовні курси тощо, тобто паралельно з проголошенням мови державною мусить бути і гарантія з боку держави умов для забезпечення цього права,

¹ Дослідження проведено експертами УНЦПД Ю. Тищенко, Ю. Каздобіною за підтримки INTERNATIONAL ALERT (Великобританія).

права оволодіти і користуватися державною мовою. Значне збільшення шкіль із українською мовою викладання із 49 відсотків до 85,5 (з 1991 до 2017 рр.), обов'язковість ЗНО з української мови для всіх випускників та абітурієнтів дає істотний результат. Водночас ми свідомі того, що збільшення українськомовного компонента та підвищення мовної компетенції через освітній процес у загальноосвітній школі не завжди є достатнім мотиватором для використання державної мови у повсякденному спілкуванні і не завжди визначає позитивне ставлення до державної мови. “Престиж мови і освіти, – як відзначає політолог В. Філіпчук, – визначають не закони, а життєві перспективи, які надає школярам та чи інша країна та її система освіти”. Тому в мовнопланувальній політиці щодо державності української мови потрібен комплексний підхід, який забезпечить не тільки необхідність, а й зацікавленість всіх без винятку громадян у вивченні державної мови та підвищення мовної свідомості в українському суспільстві. Сьогодні, на жаль, практика звуження функцій української мови самими мовцями часто поширюється і в загальноосвітній процес. Зокрема, відомі численні факти, коли при вивченні іноземних мов у вишах студенти (або й викладачі) використовують для перекладу російську мову. З одного боку, такі явища можна класифікувати як мовний нігілізм, але з іншого – в контексті мовних прав і законодавства щодо мови навчання – такий підхід є порушенням мовних обов'язків. Усвідомлення мовних обов'язків, на нашу думку, мусить приходити і через мовне виховання в навчальному процесі, і через українізацію мовно-інформаційного простору. Звичайне підвищення рівня мовних навичок і навіть успішне складання ЗНО не є гарантією українізації мовного простору. Важливим чинником є ставлення до мови, а особливим аргументом для балансу між власними мовними пріоритетами – розуміння державності мови як цінності.

Значною мірою забезпечення мовних прав пов'язане із зацікавленістю громадянина в реалізації цих прав. У парадигмі суспільної комунікації мовні права опираються на три стовпи: законодавчі гарантії, мовна свідомість, мовна компетенція. Мовні права, як і будь-які інші громадянські права особи, повинні базуватися не тільки на принципах дозволеності щодо використання та вибору мов, але й на принципі відповідальності в разі їх порушення. Інакше втілення мовних прав у мовній практиці матиме елементи хаотизації мовного простору. Гармонізація мовної ситуації в Україні значною мірою залежить від розуміння прав і обов'язків як щодо етнічної, так і стосовно державної мови. Однак найважливішим є створення через законодавство дієвого алгоритму реалізації цих прав, основний мотив якого звучить у Преамбулі до “Європейської Хартії...”, що “охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні зашкоджувати офіційним мовам і необхідності вивчати їх” [3, с. 342].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ажнюк Б. М. “Всесвітня декларація мовних прав”: український контекст / Б. М. Ажнюк // Соціолінгвістичні студії. – К., 2010. – С. 51-57.
2. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – 342 с.
3. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві. Збірник наукових праць. – К., 2012. – С. 342-376.
4. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К.: Ленвіт, 2009.
5. Задоволення освітніх потреб представників

національних меншин України. Загальні відомості // [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/694/zagalni-vidomosti/>. 6. Закон України “Про освіту” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19. 7. Михальчук О. М. Етномовна спільнота як суб’єкт мовних прав / О. М. Михальчук // Мовні права в сучасному світі. Зб. наук. пр. – Ужгород, 2014. – С. 210-222. 8. Наказ МОН №461 “Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008-2011 роки” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/953. 9. Російськомовні: захисту потребує українська мова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/20/10/2016>. 10. Шумарова Н. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму : [монографія] / Н. Шумарова. – К. : Київський державний лінгвістичний університет, 2000. – 283 с. 11. 2016 рік в історії освітнього простору Чернівецької області // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oblosvita.com/index.php>.

**Михальчук О. И., к. филол. н.,
Институт языковедения им. А.А. Потебни НАН Украины**

ЯЗЫКОВАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ РЕАЛИЗАЦИИ ЯЗЫКОВЫХ ПРАВ

В статье затронуты вопросы языковых прав в связи с уровнем языковой компетенции в контексте государственности украинского языка. Особое внимание акцентировано на поиске баланса между языковой компетенцией и языковыми правами и обязанностями представителей этноязыковых сообществ в Украине.

Ключевые слова: языковые права, языковая компетенция, языковые обязанности, языковое законодательство, языковое планирование, этноязыковое сообщество.

**Mykhalchuk O.
O.O. Potebnya Institute of Linguistics of National Academy of Science of Ukraine**

LANGUAGE COMPETENCE AS AN INSTRUMENT OF REALIZATION OF LANGUAGE RIGHTS

The article raises questions of language rights through the prism of the level of language competence of citizens in the context of the statehood of Ukrainian language. Particular attention is paid to search a balance between language competence and language rights and responsibilities of representatives of minority lingual communities in Ukraine.

Key words: language rights, language competence, language responsibilities, language legislation, language planning, lingual community.

РОЛЬ ПРОФЕСІОЛЕКТІВ У ВИЗНАЧЕННІ МОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Професіолекти є невід'ємною частиною професійного мовлення. Професіолекти сприяють вираженню соціальної ідентичності особистості шляхом застосування професійної лексики: професійної термінології та професійного жаргону. Спеціалізована професійна мова, що використовується фахівцями у формальному спілкуванні, і професійний жаргон, який застосовують представники соціальних груп для вираження професійної ідентичності або для полегшення комунікації та ідентифікації своїх конкурентів, як різновиди соціолектів, є засобами вираження професійної ідентичності.

Ключові слова: професіолекти, професійне мовлення, професійна ідентичність, професійний жаргон.

Мова відіграє роль одного із чинників формування різних видів ідентичності. З. Фрейд увів поняття ідентичності до наукового дискурсу на початку ХХ століття. Розуміння цього поняття було поглиблено науковцями П. Бурдьє, С. Холлом, З. Бауманом; зокрема, основні підходи до пізнання мовної ідентичності розглядали Б. Андерсон, К. Гірц, Е. Сміт, Дж. Фішман. Поняття ідентичності з позицій психології розглядали Л. Шнейдер, Ч. Рідлі, Е. Кейс, Е. Еріксон, з позицій соціолінгвістики – Н. Вахтін, Е. Головка, Р. Ванн, К. Річардсон, Р. Мерсіє; з позицій культурології – С. Кеслінг, К. Бейкер, Е. Сміт, Н. Герман, Н. Мадей та інші науковці.

Американський соціолог П. Дж. Берк пропонує поділ на: 1) рольові ідентичності (що передбачають виконання певної ролі); 2) соціальні ідентичності (передбачають належність до певної соціальної групи); 3) особистісні ідентичності (дозволяють бути унікальною особистістю) [6, с. 2205].

Поділ культурних ідентичностей у науковій літературі здійснюється на основі належності до певних спільнот: етно-релігійних (американці, мусульмани); політичних (демократ, фемініст); професійних (юрист, садівник) [1, с. 23].

Існує безпосередній зв'язок між мовою й ідентифікацією. З одного боку, мова вживається внаслідок ідентифікації культурного смислу, з іншого – за допомогою мови відбувається самоідентифікація людини в культурі [2, с. 184].

Мова є однією з соціокультурних ознак, які допомагають особистості співвіднести себе з іншими в суспільстві. Вона є найпростішим способом вираження ідентичності через окремий різновид мови [13, с. 494-495]. Мова у цьому випадку виступає засобом формування та репрезентації різновидів ідентичностей.

Метою статті є висвітлення ролі, яку професіолекти як різновид мови відіграють у визначенні мовної ідентичності особистості.

Професійна діяльність особистості пов'язана з її професійною ідентифікацією, яка є об'єктивною та суб'єктивною єдністю з професійною групою, справою,